

Геннадій Єфіменко (Київ)

**6 ЛИПНЯ ЯК «ЧЕРВОНИЙ ДЕНЬ КАЛЕНДАРЯ»:
ПРИЧИНИ ПОЯВИ СТАЛІНСЬКОГО МІФУ ПРО ДАТУ
СТВОРЕННЯ СРСР ТА ПОТРЕБА ЙОГО ДЕКОНСТРУКЦІЇ**

Майже кожному, хто жив в радянські часи, добре відомо, що СРСР було утворено в 1922 р. Знання цієї дати визначалося не інтересом до минулого, а самою тогочасною дійсністю. Відзначення чергової, а тим більше ювілейної річниці утворення СРСР не помітити було неможливо – преса, радіо та телебачення про неї нагадували постійно. Під такі ювілеї написано сотні, а, можливо, й тисячі книг та пропагандистських брошур¹. У них розповідалося про рівність та братерство союзних республік, наголошувалося на закономірності і добровільності його створення тощо. Святкування чергових річних утворення СРСР стало одним з наріжних каменів комуністичної міфології.

Перебудова, а потім і здобуття Україною незалежності спонукали істориків до аналізу заборонених раніше тем. Серед інших досліджень з'явилися і такі наукові та публіцистичні праці, що стосувалися проблематики утворення СРСР. Історики, досліджуючи маловідомі раніше факти та користуючись новими методологічними засадами, оцінювали причини утворення СРСР, ступінь добровільності республік у цьому процесі, місце та роль у ньому окремих вождів більшовицької партії, основні принципи побудови СРСР тощо. Однак, в цих працях, як і в нововиданих підручниках та хронологічних довідниках, не піддається сумніву твердження про те, що I Всесоюзний з'їзд рад затвердив Декларацію та Договір про утворення Союзу РСР².

Ознайомлення з літературою, виданою в 1920-х – на поч. 1930-х рр., змушує відмовитися від такого однозначного визначення відліку існування СРСР. Наприклад, в серії довідкових видань, що вийшли друком у 1925, 1926, 1927 рр. зазначено: «Союз Радянських соціалістичних республік (СРСР) формально організовано 6 липня 1923 року»³. І далі: «Українська Соціалістична Радянська Республіка, існуючи в складі Союзу Радянських Соціалістичних республік з 6 липня 1923 р...»⁴. Ця ж дата називалася і в календарі комсомольця на 1925 р.⁵, і в підручнику з національної політики для низових активістів та пропагандистів, що побачив світ у 1928 р.⁶ та інших виданнях тієї доби. Таке визначення дати утворення СРСР було правилом.

Варто підкреслити, що в 1920-х – на поч. 1930-х рр. день утворення СРСР ототожнювався з днем введення в дію Конституції СРСР. Такий підхід був цілком закономірним, оскільки, як цілком слушно наголошувалося в одній із тогочасних книг, «Комісія ЦВК СРСР вирішила об'єднати декларацію та договір про утворення СРСР і назвати їх основним законом або Конституцією СРСР»⁷. День Конституції, що був рівноцінним дню прийняття Договору про утворення СРСР, постановою Президії ЦВК СРСР від 3 серпня 1923 р. був

визнаний святковим на всій території СРСР⁸. В окремі роки святкування цієї дати під назвою «День Союзу РСР» переносили на першу неділю липня, щоб «не втрачати робочого дня»⁹. «Чому ж день утворення Союзу РСР, день затвердження Конституції, що оформлює утворення єдиної багатонаціональної держави, є свято?»¹⁰, – задавалося питання в одному з навчально-пропагандистських видань. Відповідь на нього була на той час зрозумілою: «День 6 липня – пам'ятний день для трудящих не лише СРСР, а й усього світу: в цей день закладено на території земної кулі підвалини Всесвітнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік»¹¹.

Таким чином, як свідчать наведені вище приклади, у перше десятиріччя існування СРСР датою його утворення вважалося 6 липня 1923 р. Однак ситуація так змінилася, що нині навіть історики цю дату згадують рідко¹². Чим можна пояснити таку «забудькуватість»? Коли ж таки було утворено СРСР і чому з'ясування цього сьогодні й справді важливо? Врешті, чому саме 30 грудня 1922 р. стало одним з наріжних каменів комуністичної міфології? На ці питання автор й намагається дати відповідь у своїй статті.

Для розв'язання поставленої проблеми потрібно вирішити ряд завдань. **По-перше**, слід висвітлити, яка саме дата з юридичного боку започаткувала існування СРСР як нового державного утворення (якщо його вважати справді новим). Для цього варто звернути особливу увагу на аналіз обставин, що зумовили прийняття визначальних при створенні СРСР документів у тому чи іншому вигляді. Водночас не зайвим буде підкреслити, що визначення юридично правильної дати заснування СРСР хоча є і важливим, але, на наш погляд, не головним аргументом у вирішенні даної проблеми. Адже чимало рішень, які де-юре недостатньо правильно оформлені, де-факто сприймаються їх сучасниками як об'єктивна реальність.

Тому **другим** і набагато важливішим завданням стає аналіз того, яку подію початком існування СРСР вважали сучасники тих подій, а особливо – ті діячі, за безпосередньої участі яких відбувалося формування СРСР. Адже через призму їх поглядів на державотворчий процес можна зрозуміти ті очікування, які вони мали перед утворенням СРСР, їх розуміння місця і ролі кожної з республік в новому державному утворенні. Оскільки «політика є концентрований вираз економіки»¹³, то в першу чергу слід проаналізувати економічні аспекти творення нової за формою держави. Слід підкреслити, що увага дослідника, і це цілком природно при вивченні історії України, буде скерована на українські реалії, а не на бачення цієї проблеми з Кремля.

Третє питання, яке потребує вирішення і водночас підсумовує попередні два, полягає у з'ясуванні причин вкорінення в історичній літературі та в свідомості наших сучасників 30 грудня 1922 р. як незаперечної дати утворення СРСР. Потрібно розглянути як причини «перенесення» цієї дати, так і ті обставини, що зумовили успішну реалізацію цих намірів.

«Договір про утворення СРСР так і не став самостійно діючим законом»

Після краху сподівань на «світову революцію» і з початком відбудовного періоду перед Кремлем постало завдання якось оформити взаємовідносини з тими радянськими національними республіками, що утворилися на підконтрольній більшовикам території колишньої Російської імперії під час революційних подій. В другій половині 1922 р. компартійне керівництво вирішило юридично оформити те державне утворення, що де-факто вже існувало. Генеральний секретар ЦК РКП(б) та нарком РСФРР у справах національностей Й.Сталін виступив за входження формально незалежних на той час республік до складу РСФРР на правах вже існуючих у її складі автономій. Суть плану полягала передусім у приведенні формального статусу тогочасних «договірних республік» до існуючих реалій*, або, як писав Й.Сталін у листі до В.Леніна, «заміні фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік, в розумінні мови, культури, юстиції, внаслідок та ін.»¹⁴. Водночас існуючий стан взаємовідносин з центром не задовольняв ряд республік і передусім УСРР. Українське керівництво намагалося розширити свої реальні права за межі національно-культурної роботи.

В історичній літературі чимало уваги звертається на аналіз плану «автономізації», негативних реакцій на нього керівництва національних республік та ленінську критику намірів Й.Сталіна. Не аналізуючи цю проблему детально, зауважимо лише, що «вождь партії (на той час це В.Ленін. – Авт.) розумів, що однопартійці на периферії турбуються не про суверенітет, якому не залишалося місця в умовах компартійної диктатури, а про те, щоб пристойно виглядати в очах населення національних республік»¹⁵. Тому за ініціативою В.Леніна в роботі над проектом утворення СРСР надалі постійно враховувалася необхідність **формального збереження за республіками державного статусу** і знову таки **формального надання їм однакових з Росією державних прав**.

Проаналізуємо подібні наміри на прикладі підготовки, ходу та результатів роботи I Всесоюзного з'їзду рад, рішення якого нині вважаються початком існування СРСР. Генеральний секретар РКП(б) Й.Сталін в інтерв'ю газеті «Правда», надрукованому 18 листопада 1922 р. спрогнозував: «Цілком можливо, що утворення Союзу співпаде з скликанням X з'їзду Рад РСФРР». Подальший хід подій спочатку підтверджував це «передбачення». I Всесоюзний з'їзд рад по суті став завершальним етапом X Всеросійського з'їзду рад. Й.Сталін у своєму виступі на Всесоюзному з'їзді був основним доповідачем з питання об'єднання республік. В кінці свого виступу він зачитав проект Декларації та Договору про

* «Договірні» від автономних республік формально відрізнялися лише наявністю двох необ'єднаних наркоматів – зовнішніх справ та продовольства, частково – робітничо-селянської інспекції. Для автономних республік наприкінці 1922-го – на поч. 1923 р. принцип фінансування був такий самий, як і для «договірних» – певний відсоток від загальної суми. Башкирія, приміром, отримувала 2 %.

утворення СРСР і закликав негайно ухвалити їх прийняття «з властивою комуністам одностайністю»¹⁶. Однак Й.Сталіна депутати не підтримали. Натомість була прийнята постанова, запропонована представником УСРР М.Фрунзе. У ній, зокрема, наголошувалося, що Декларація і Союзний договір приймаються лише в основному та передаються на обговорення до республік. Набути ж чинності названі документи повинні були лише на наступній сесії ЦВК СРСР. Вона мала відбутися після внесення поправок, запропонованих республіками та узгодження всіх спірних питань¹⁷. Оскільки ж саме Й.Сталін був генеральним секретарем ЦК РКП(б), то видається логічним висновок, що делегати з'їзду пішли проти волі компартійного керівництва і реально відкоригували вже узгоджені плани¹⁸.

Недостовірність такого твердження стає очевидною при аналізі взаємовідносин «ради – комуністична партія». У цьому дуеті всі політичні рішення приймалися виключно компартійними органами. Не була винятком і дана ситуація. Справа в тому, що усі рішення I Всесоюзного з'їзду рад були ретельно розписані на пленумі ЦК РКП(б), що відбувся 18 грудня 1922 р. Фактично М.Фрунзе своїм виступом нагадав рішення пленуму і саме тому його пропозиція була прийнята. Серед інших у резолюції пленуму були й такі рядки (цитую мовою оригіналу): «в) Выработанный Съездом текст Договора передается на одобрение сессий Циков договаривающихся республик; г) Текст Договора вводится в действие немедленно по одобрении его ЦИКаами договаривающихся республик и утверждения следующей сессией союзного ЦИК; д) Текст Договора подлежит окончательному утверждению на 2-м Съезде Советов СССР; е) Выборы союзных СНК и наркоматов отложить до сессии союзного ЦИК, которую созвать в апреле 1923 г.»¹⁹. Тобто схвалена делегатами I Всесоюзного з'їзду рад пропозиція М.Фрунзе не лише відповідала загальним настановам про необхідність формального збереження за республіками державного статусу, але й майже дослівно повторювала настанови грудневого 1922 р. пленуму ЦК РКП(б). Якщо хтось і «порушував» волю ЦК РКП(б), то це був саме Й.Сталін. Але, як не «діалектично» це звучить, він своєю пропозицією наближав форму утворення СРСР до кремлівського бачення його змісту (повна економічна й політична централізація та автономія в національно-культурній сфері).

З наведеної цитати також випливає, що на I Всесоюзному з'їзді просто «провели в радянському порядку» (таке формулювання у рішеннях компартійних органів було правилом) настанови керівництва РКП(б). Підкреслимо, що саме незгодженість на вищому компартійному рівні тексту Договору про утворення СРСР, а не «спротив» делегатів з'їзду волі Кремля спричинила подібне рішення. Почався новий етап пошуку компромісів, завершенням якого стала Четверта нарада ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками республік та областей (9–12 червня 1923 р.). Вирішальне слово знову залишилося за компартійними органами.

Обрана на I Всесоюзному з'їзді рад Президія ЦВК СРСР «не виконувала поточну законодавчу та розпорядчу роботу»²⁰, тому навіть з формального боку органом влади вона не була. Сесію ЦВК, яка мала формально започаткувати існування СРСР, спочатку було заплановано на квітень 1923 р. Однак через ряд обставин, про які піде мова далі, ця сесія розпочала свою роботу 6 липня 1923 р. І в перший же день її роботи Декларація і Договір про створення СРСР під спільною назвою «Конституція СРСР» були введені в дію²¹. Через тиждень, 13 липня 1923 р., (а не в січні 1923 !) Президія ЦВК СРСР прийняла відозву до всіх народів і урядів світу, в якій сповіщала про створення СРСР та про те, що його вищі органи влади та управління почали роботу²².

Таким чином юридично часом створення СРСР стало 6 липня 1923 р. Саме відтоді почали діяти загальносоюзні законодавчі органи влади та створено основний виконавчий орган влади СРСР – РНК СРСР. Водночас були ліквідовані ті республіканські наркомати, які засвідчували формальну незалежність республік, а також Наркомат у справах національностей в РСФРР. А що ж, висловлюючись юридичною мовою, сталося 30 грудня? Відповімо словами одного з активних учасників тих подій, М.Ветошкіна: «“Союзний договір”, затверджений в основному 1-м з'їздом рад Союзу СРСР, став поки що, так би мовити, прелімінарним»²³ (тобто попереднім). Сам факт, що в проекті Союзного договору від 30 грудня 1922 р. було 26 статей, а прийнятому 6 липня 1923 р. – 72 статті, говорить про те, що даний проект був суттєво змінений. Детальний аналіз документів по утворенню СРСР дав підстави сучасному російському досліднику, кандидату юридичних наук В.Миронову наголосити, що з юридичної точки зору *Договір про утворення СРСР «так і не став самостійно діючим законом»*²⁴.

Що стосується ще однієї дати – а саме 31 січня 1924 р., коли, як часто говориться в літературі, II з'їзд рад СРСР ухвалив союзну конституцію, то це можна назвати ратифікацією вже діючого документу. До Договору про створення СРСР (однієї з частин діючої Конституції) було лише внесено дві незначні поправки (до переліку автономій ЗСФРР, що мали представництво в Раді Національностей, було додано Нагорний Карабах та Нахічеванську АСРР та уточнено порядок обрання Президії ЦВК СРСР²⁵). Зауважимо, що на подальших з'їздах рад СРСР поправки вносилися значно суттєвіші.

Одна справа – врахування юридичних моментів, а інша – усвідомлення дійсності активними учасниками тих подій. Адже якщо усі вони датою створення СРСР вважали саме 30 грудня 1922 р., то наведені нами докази будуть схожі на якусь юридично-правову казуїстику. Про що ж свідчить аналіз тогочасних документів?

«Великодержавность у советских сановников находит свое “деловое” выражение, когда речь касается тех или других потребностей окраин»

Явна невідповідність між формально незалежним статусом УСРР і реаліями соціально-економічної політики стала більше впадати у вічі після закінчення

військових дій на території України. Ігнорування українських органів влади та нехтування економічних потреб УСРР спонукало політбюро ЦК КП(б)У ще 11 березня 1922 р. поставити перед ЦК РКП(б) питання про необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР та УСРР²⁶. Наслідком цього звернення стало створення 11 травня 1922 р. комісії ЦК РКП(б) у складі «т. Сталіна, Каменєва, Фрунзе і Скрипника з дорученням у місячний термін врегулювати питання про взаємовідносини між органами РСФРР та УСРР»²⁷.

Аналіз роботи цієї комісії, сам по собі досить цікавий і показовий, виходить за рамки сьогоденного дослідження. Варто лише зауважити, що українська сторона і в роботі цієї комісії, і в подальшій роботі над проектом Договору про утворення СРСР, намагалася досягти якомога повнішого врахування економічних інтересів УСРР. Так, приміром, сталінський проект «автономізації» не став предметом агітації на території України, а політбюро ЦК КП(б)У 3 жовтня з цього приводу вирішило «категорично висловитися за прийняту останнім пленумом ЦК КП(б)У резолюцію про взаємовідносини РСФРР та УСРР, що визнавала необхідність збереження незалежності УСРР»²⁸. А от після формальної відмови Й.Сталіна (під тиском В.Леніна) від цього проекту вже 23 жовтня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило наступне рішення: «Надіслати Губкомам секретну директиву підняти агітацію за Союзне об'єднання Радянських Республік, **вказуючи на вигідність для України** більш тісного зв'язку з РСФРР, при чому роз'яснити Губкомам, що об'єднання Республік не є ліквідацією їх самостійності»²⁹. **Слова про «вигідність» і «самостійність» УСРР були не лише декларацією, вони стали своєрідними дороговказами для української влади** під час роботи по створенню СРСР.

Варто відзначити, що оптимізму керівництву УСРР у цій роботі надавала позиція В.Леніна, який ще 6 жовтня 1922 р. заявив про свої наміри оголосити «бій не на життя, а на смерть» великоросійському шовінізму³⁰. На початку 1923 р. позиція В.Леніна, який у записках від 30 грудня 1922 р. жалкував, що не втрутився достатньо енергійно «в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»³¹, давала формальний привід для перегляду існуючого проекту Договору про утворення СРСР. Цим і скористалися українські керманічі. Тим більше що підстави для занепокоєння виявлялися дедалі більш рельєфно.

Для прикладу наведемо ситуацію з фінансуванням необ'єднаних наркоматів. Коротко характеризуючи передісторію цього питання, слід зазначити, що під тиском української влади керівництво РСФРР восени 1922 р. формально збільшило для України відсоток відрахувань по необ'єднаним наркоматам. Замість встановлених (теж вкрай неохоче) навесні 1922 р. 15 %* 17 листопада

* Про те, скільки справді Україні виділялося коштів напередодні I Всесоюзного з'їзду Рад, свідчать підрахунки Управління уповнаркомфіна в УСРР: згідно прийнятих розписів розподілу коштів у I кварталі 1922–23 р. 15 % від сум и на необ'єднані

1922 р. було прийнято рішення про надання з січня 1923 р. 19 % від коштів, що надходять з бюджету, на потреби необ'єднаних наркоматів. Ці видатки («кредити», як говорили тоді) мали надходити автоматично від виділеної загальної суми. Вона не фіксувалася заздалегідь, оскільки ще надзвичайно стрімкою була інфляція. Так от, за січень – березень місяці, якщо взяти за відправну точку виділені кошти необ'єднаним наркоматам РСФРР, фінансування УСРР виявилось на порядок нижче належних сум. Ці дані можна підсумувати такою таблицею³²:

Місяць	Фінансування необ'єднаних наркоматів УСРР відповідно отриманих подібними наркоматами РСФРР				
	Належить	Реально отримали		Недофінансування	
	руб. (зразка 1923 р.)	руб. (зразка 1923 р.)	у %	руб. (зразка 1923 р.)	у %
січень	21 516 813	11 846 254	54,9	9 670 559	45,1
лютий	37 321 274	11 846 254	31,7	25 475 020	68,3
березень	67 266 391	36 500 823	54,3	30 765 568	45,7
За 3 міс.	126 104 478	60 193 331	47,7	65 911 147	52,3

Як бачимо, загальне недофінансування за три місяці складало більше 50 %. Особливо слід зауважити, що у лютому фінансування зовсім не збільшилося у порівнянні із січнем, тоді як мало б зрости майже вдвічі.

Звичайно, українське керівництво розуміло, що УСРР отримує менше належного. Однак певний час не мало змоги підтвердити це з цифрами на руках. Причина була простою і прозаїчною. Член колегії НКФ РСФРР Рейнгольд просто заборонив видавати довідки представнику уповнаркомфіна УСРР в Москві М.Воскресенському з тих фінансових питань, які не стосуються безпосередньо України³³. Так, приміром, на цій підставі у лютому 1923 р. було відмовлено у «видачі довідки про фонди, відкриті Бюджетним Управлінням в минулому січні місяці» і в «отриманні не лише проекту розпису квартального бюджету на 1922–23 р., але й підсумкових сум по ньому»³⁴. Щоправда протести з цього приводу повпреда УСРР в РСФРР М.Полоза³⁵ принесли певні результати і інформацію було надано. Більше того, оперуючи отриманими даними, українці домоглися часткового повернення боргів. В середині квітня необ'єднаним наркоматам УСРР було відкрито додатковий кредит на 49 309 137 руб.³⁶. Підрахунки показують, що навіть після надання цих коштів відсоток України склав близько 15,35 % (якщо припустити, що додаткові кредити за минулі

наркомати мало становити 5 479 423 000 руб., виділено ж станом на 26 грудня 3 751 488 000 руб. (10,23 %), загальна сума з тими коштами, що реально були заплановані – 4 601 488 000 руб. (12,6 %)

місяці у квітні не відкривали необ'єднаним наркоматам інших республік). До того ж значну частину коштів за три місяці «з'їла» інфляція.

Українська сторона не хотіла миритися з таким становищем. Вона вважала, що для вирівнювання ситуації і справжньої рівноправності потрібні реальні законодавчі гарантії. Тому 17 лютого 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про необхідність внесення в бюджетні правила союзної конституції права для союзних республік встановлювати додаткові податки над загально-союзні³⁷. Через два дні політбюро ЦК КП(б)У, стурбоване неповагою до українських органів влади з боку центральних органів РСФРР, наголосило на необхідності «створення органу в системі верховного керівництва Союзу, який би гарантував рівноправність окремих членів Союзу»³⁸ (пізніше – Рада Національностей)*.

На пленумі ЦК РКП(б), що відбувся 21–24 лютого 1924 р., позицію української сторони відстоював М.Фрунзе. Він категорично наполягав на необхідності відокремлення органів управління майбутнього Союзу від існуючих органів РСФРР. Для цього він пропонував спеціальній комісії за дорученням політбюро ЦК РКП(б) терміново розпочати роботу по конструюванню союзних органів. М.Фрунзе підкреслював також нагальну потребу перегляду статей союзного договору в тій його частині, що стосується фінансування. Це передбачало розширення прав союзних республік та надання їм можливості виявляти власну фінансову ініціативу. Він також наголошував на необхідності надання більших повноважень республікам у справах укладання концесійних договорів³⁹. Українська позиція не залишилася непоміченою. В резолюції пленуму було підтверджено, що до встановлення «нормальних союзних органів існуюча система взаємовідносин радянських залишається без змін»⁴⁰. Відверто ігнорувати республіканські центри було на той час ще небезпечно.

Одним з найбільш лояльних до України з тогочасних компартійних керівників був Л.Троцький, прихильник якого, а заодно і його самого, в українській історіографії традиційно вважають українофобами. 5 березня 1923 р. Л.Троцький мав телефонну розмову⁴¹ з В.Леніним, у якій «вождь пролетаріату» виявив занепокоєння діями Й.Сталіна у створенні СРСР. За станом здоров'я В.Ленін не міг особисто донести свого бачення розвитку національних відносин до широкого

* Й.Сталін спочатку був супротивником створення такої палати. В інтерв'ю газети «Правда», що вийшло друком 18 листопада 1922 р., він так обґрунтовував свій підхід: «Існує думка про необхідність створення окрім двох союзних органів (ЦВК і РНК) ще й третього союзного органу, проміжного між ними, так би мовити верхньої палати з представництвом від національностей порівну від кожної, але ця думка, безумовно, не зустріне співчуття в національних республіках хоча б тому, що двопалатна система при наявності верхньої палати несумісна з радянським будівництвом, в крайньому разі, на даній стадії його розвитку». Цілком прогнозовано в проекті Договору про утворення СРСР від 30 грудня 1922 р. положення про Раду Національностей було відсутнє.

кола компартійних діячів і тому доручив це зробити Троцькому*. Наступного дня після отримання доручення від В.Леніна Л.Троцький, врахувавши побажання вождя, відіслав Й.Сталіну поправки до проекту сталінських тез з національного питання до компартійного з'їзду. У цих зауваженнях Л.Троцький підкреслював: «Источники великодержавного невнимания к национальным особенностям окраин – не только в “кадре старых партийных работников русского происхождения в составе коммунистических организаций национальных республик”, но и в значительной части партийных работников Московии... Великодержавность... у советских сановников находит свое “деловое” выражение, когда речь касается тех или других потребностей окраин. Мне представляется абсолютно необходимым выдвинуть на первое место эту основу обоих уклонов в национальном вопросе»⁴² (підкреслення Сталіна. – Авт.).

Далі Л.Троцький акцентував увагу на наступному: «Нужно также, по-моему, ясно и точно сказать в тезисах, что создание союза социалистических республик было несомненно понято известной частью центральной советской бюрократии как начало ликвидации национальных и автономных государственных организаций и областей. Нужно самым резким образом осудить такое понимание, как империалистически-антипролетарское, и призвать центральный комитет партии строго наблюдать за тем, чтобы под знаменем объединения комиссариатов не делалось попыток игнорировать хозяйственные или культурные интересы национальных республик. Можно бы прямо сказать, что создание объединенных комиссариатов есть экзамен советскому аппарату: если бы этот опыт получил на практике великодержавное направление, то партия внесла бы на ближайшем Съезде Советов предложение о разъединении объединенных комиссариатов впредь до надлежащего перевоспитания советского аппарата в духе действительно пролетарского внимания к нуждам и потребностям малых и отсталых наций»⁴³. Поправки Л.Троцького, у випадку їх втілення в реальну політику, мали кардинально змінити напрямок розвитку взаємостосунків республік з Кремлем. На перше місце в національній проблематиці висувалися саме економічні аспекти їх взаємовідносин. Такий розвиток подій прямо суперечив сталінським намірам обмежити царину національної політики культурно-освітніми процесами.

Та обставина, що процитовані поправки є досить м'яким відображенням ленінської позиції, стала відомою Й.Сталіну. Незважаючи на те, що В.Ленін радив Л.Троцькому не повідомляти Й.Сталіна до партійного пленуму про свої зауваження («Сталін піде на гнилий компроміс та обмане»⁴⁴, – говорив тоді ще «вождь пролетаріату»), Л.Троцький не втримався. Хоч і непрямо, а через Л.Каменєва Сталін швидко про все дізнався. Сталося те, про що В.Ленін попереджав. Але ззовні Й.Сталін показав себе старанним учнем. У листі –

* Суть доручення полягала не лише у відстоюванні ленінської позиції, але й у виборі правильного моменту для ознайомлення членів ЦК з пропозиціями В.Леніна, передусім з його працею «До питання про національності або про “Автономізацію”».

відповіді, якого було відправлено усім членам політбюро, він назвав поправки Троцького «неоспоримими и целиком совпадающими с основным тоном этих тезисов»⁴⁵. Пізніше процитовані нами рядки з поправок Л.Троцького лише з незначними редакційними змінами увійшли спочатку до надрукованих у газеті «Правда» тез з національного питання до XII їзду РКП(б)⁴⁶, а потім й до п. 8 резолюції з національного питання цього з'їзду⁴⁷. Однак на практиці, як це покаже час, Й.Сталін робив усе по-іншому.

При аналізі ставлення Кремля до проблем взаєностосунків з Україною важливою є наступна обставина. Більшовицьке керівництво побоювалося не самої централізації, прихильником якої було апріорі. Воно турбувалося, щоб виявлена тут поспішність не призвела до посилення відцентрових тенденцій. Адже відверте нехтування навіть формальними ознаками суверенітету справді викликало незадоволення України. 21 березня 1923 р. повноважне представництво УСРР в Москві передало від імені Раднаркому УСРР заяву на ім'я Президії ВЦВК, РНК РСФРР та політбюро ЦК РКП(б), у якій висловлювало гостре невдоволення діями московських наркоматів. Підкреслимо, це була офіційна позиція українського керівництва. У протесті наголошувалося, що так як «до цього часу Союзний договір в дію не введений, то вживання в офіційних паперах, котрі виходять від органів РСФРР, терміну Союз Радянських Соціалістичних Республік або скорочено СРСР є неправильним і недоцільним»⁴⁸.

Практичної користі від нього й справді було небагато. Адже й до проголошення рішення про утворення СРСР країна без назви була достатньо централізованою. Відтак існував більш чи менш налагоджений механізм прийняття рішень, а нового ні по формі, ні за змістом запроваджено не було⁴⁹.

В даному випадку уряд УСРР особливо турбувався про політичний бік справи – як такі дії вищих органів влади РСФРР піднести власному населенню та представити закордоном. У заяві цілком слушно наголошувалося: «Вживання терміну “СРСР” вже тепер суперечить постанові з'їзду, що відклав введення в дію Союзного Договору. Оскільки державні органи РСФРР (підкреслено в тексті. – Авт.) з цією постановою не рахуються, це дає привід до неправильного тлумачення ролі Рад та їх з'їздів в політичному житті республіки. Не підлягає сумніву, що цей привід неодноразово буде використано у ворожому Радянській Росії друці. Видання, приміром, державними органами РСФРР постанов від імені або для СРСР, знаходячись в суперечності з самою сутністю Союзного Договору, складає враження нерівності республік, що об'єднуються та лиш декоративного значення СРСР для РСФРР, що здатне в значній мірі посилити націоналістичні настрої навіть серед тієї частини населення Союзних республік, яка охоче йде на прийняття Союзного Договору»⁵⁰. Таким чином, суть заяви постає у визнанні неприпустимості вживання терміну Союз Радянських Соціалістичних Республік /СРСР/ у всіх постановах, розпорядженнях та інших офіційних документах до часу створення та введення в дію Договору

про створення СРСР⁵¹. Це зайвий раз підтверджує, що українські керманічі не вважали, що СРСР вже існував.

В інших документах, як це вже наголошувалося вище, неодноразово йшлося і про наміри розширити реальні права республік. Ці дві тенденції – намагання зберегти формальний державний статус та реально збільшити права національних республік – знайшли відображення і в рішеннях XII з'їзду РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.). У його резолюціях було вказано на необхідність реальних поступок національним республікам. Зокрема, окрім згаданої вище п. 8, у п. 10 резолюції з'їзду з національного питання наголошувалося на необхідності надати республікам «достатньо широкі фінансові, і, зокрема, бюджетні права, що забезпечать *можливість їх власної державно-адміністративної, господарської та культурної ініціативи*»⁵² (курсив наш. – Авт.).

Що стосується формального боку справи, то на з'їзді не йшлося про СРСР як існуюче державне утворення, а говорилося, передусім, про принципи організації майбутньої союзної держави. Приміром, у доповіді Й.Сталіна говорилося: «Конкретна форма національного питання в нашому стані, на даний момент, звелася до питання про встановлення співробітництва народів, господарчого, зовнішньополітичного і військового. *Ми повинні об'єднати ці республіки по цим лініям в єдиний союз*, що зветься СРСР»⁵³ (курсив наш. – Авт.). А відмова від пропозиції М.Скрипника перейменувати РКП(б) на «Комуністичну Партію СРСР» була спричинена саме міркуваннями передчасності такого кроку: «Зачекаємо, доки фактично зорганізується союз Соціалістичних Республік, а потім будемо перейменовувати»⁵⁴.

«Визнати за необхідне переглянути усі раніше опрацьовані положення, виходячи з тез, прийнятих XII з'їздом РКП(б)»

Українське керівництво сприйняло настанови XII з'їзду РКП(б) як програму дій. Як зазначалось у звіті ЦК КП(б)У за 1923–24 рр., після XII з'їзду РКП(б) розробка «проекту міжсоюзного договору була доручена радянським органам»⁵⁵. Вже 3 травня 1923 р. під головуванням Х.Раковського відбулося об'єднане засідання комісії Раднаркому з опрацювання конституції СРСР, взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР*. На ньому ухвалили наступне рішення: «Визнати за необхідне переглянути усі раніше опрацьовані положення, виходячи з тез, прийнятих ... XII з'їздом РКП(б)»⁵⁶. Для цього створювалася

* Повна назва така: «Об'єднана комісія Раднаркому по опрацюванню конституції СРСР, взаємовідносин між наркоматами УСРР та СРСР, структури і конституції Верховного суду та побудови бюджету». На першому такому об'єднаному засіданні були присутні Новицький, Ксандров, Затонський, Клименко, Гуревич, Володимирський, Рейхель, Ветошкін, Гринько, Черльончакевич, Слунде, Кузнецов, Брон, Шапіро, Богуцький, Гальперин, Солодуб. Аналіз занять членів комісії свідчить про наміри врахувати в роботі комісії насамперед господарські потреби УСРР.

об'єднана комісія у складі М.Фрунзе, М.Скрипника, М.Владимирського на чолі з Х.Раковським. Їй було доручено до 7 травня внести свої пропозиції. Наступного дня подібне рішення ухвалило і політбюро ЦК КП(б)У⁵⁷.

На засіданні комісії від 7 травня серед інших було прийнято пропозицію домагатися, щоб столиця Союзу не співпадала зі столицею республік⁵⁸. Однак 11 травня 1923 р. від цієї вимоги українські керівники відмовилися. У постанові політбюро ЦК КП(б)У наголошувалося: «Виключити пункт про розбіжність столиць, признавши необхідність обумовити незбіг осіб та апаратів народних комісаріатів Союзу та Союзних республік»⁵⁹. Водночас усі інші пропозиції комісії були затверджені. Зокрема, було ще раз проголошено про «необхідність піддати серйозному перегляду всі основні положення в сенсі уточнення прав Союзу та розширення прав окремих республік» і наголошувалося на нагальній потребі встановити «порядок оголошення того чи іншого майна та ресурсів окремих республік загальносоюзним надбанням, передбачивши участь республік в управлінні ним»⁶⁰. Серед основних ініціатив варто назвати вимоги українського керівництва до того, щоб в республіках були наркоми, а не Уповнаркоми по всіх категоріях наркоматів, незалежно від їх функцій та прав⁶¹. Не знайшли заперечень на засіданні політбюро ЦК КП(б)У й ініціативи комісії з надання республікам права розміщувати державні позики та брати реальну участь в кредитній політиці⁶². Особливо варто підкреслити вимоги українських урядовців щодо надання прав республіканському бюджету розпоряджатися на території УСРР коштами як необ'єднаних, так і директивних наркоматів⁶³.

Остаточна позиція української сторони була зафіксована на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК та РНК УСРР 23 травня 1923 р. На цьому засіданні усі попередні резолюції і пропозиції були об'єднані в один документ – проект Конституції СРСР, що по формі був тотожним проекту Договору про утворення СРСР. Про серйозність підходу свідчить наміри українських урядовців добиватися того, щоб наркомат іноземних справ та зовнішньої торгівлі перейшли з категорії злитих до категорії директивних. Окрім того, українське керівництво наполягало на тому, щоб наркомати праці, продовольства і робітничо-селянської інспекції буди необ'єднаними. Серед вимог були також й надання ініціативи у залізничному будівництві та формуванню тарифів на залізничні перевезення⁶⁴ тощо. Детальний аналіз принципових розбіжностей (перш за все економічних) проекту Договору про створення СРСР від 30 грудня 1922 р., його українського варіанту від 23 травня 1923 р та введеного в дію 6 липня 1923 р. документа виходить за межі тематики даної статті. Однак навіть наведені дані свідчать про те, що економічна та управлінська складова майбутнього союзу з Харкова бачилися значно іншими, ніж з Москви.

30 травня 1923 р., за декілька днів до вирішальної у формуванні основних засад існування СРСР наради ЦК РКП(б) з національного питання, Х.Раковський надсилає в усі господарські інституції України телеграму наступного змісту: «Прошу надати не пізніше аніж в 48-годинний строк перелік непорозумінь і

конфліктів /з коротким їх викладом/ між вашими установами і відповідними органами РСФРР. Майте на увазі, що до категорії конфліктів відносяться усі ті питання, які Ви перенесли в РНК, УЕР, ВУЦВК, ЦК КП(б)У і які виникли в результаті непорозумінь із центральними органами.

Необхідні вимоги потрібно надати в визначений термін, оскільки я їду до Москви 3 червня.

Голова Раднаркому Раковський»⁶⁵.

Надіслані дані, які, на думку Раковського, мали стати вагомим аргументом на користь українських пропозицій до союзного договору, були систематизовані в окремому документі на 12 сторінках під назвою «Взаємовідносини з центральними установами в Москві і конфлікти на цьому ґрунті». В ньому було виокремлено три основні системні недоліки у взаємовідносинах з Кремлем, які, по суті, охоплювали весь спектр господарських взаємовідносин. Першим з них було названо «Порушення Конституції та втручання в компетенцію вищих органів окремих республік з боку центральних органів РСФРР». Другим було зазначено «Постанови та розпорядження центральних органів РСФРР в області економічного будівництва, котрі призводять з одного боку до дезорганізації економічної діяльності, а з іншого – до зриву господарської ініціативи господарчих органів УСРР». Третім і чи не основним недоліком було названо «фінансові взаємовідносини»⁶⁶. Проблема тут полягала у систематичному недофінансуванні України та у вирішенні за її рахунок потреб РСФРР. Як було зауважено у висновках згаданого документу, це призвело до того, що «Український Уряд не в змозі гарантувати достатньо правильне та успішне розгортання роботи по відновленню народного господарства»⁶⁷.

Як бачимо, і в цьому випадку усі зауваження формально були адресовані керівництву РСФРР, оскільки саме воно залишалося центральним органом влади. Таким чином, аналіз широкого спектру документів, як наведених вище, так і невикористаних у статті, дає нам змогу впевнено стверджувати, що українські компартійні та державні діячі у період із січня по липень 1923 р. не вважали існування СРСР доконаним фактом. Навпаки, вони ретельно працювали над його формуванням, намагалися реалізувати своє бачення цих питань. Образно кажучи, вони були вагітні ідеєю створення СРСР і робили все можливе, щоб новонароджена держава не мала тих вад, що існували у взаємовідносинах УСРР з РСФРР. Декларативні слова з Договору про рівноправність усіх республік проектованого СРСР, в тому числі й РСФРР, керівники УСРР намагалися наповнити реальним змістом.

Тим же діячам, для яких гасла про суверенність республік, ліквідацію національного гноблення та нерівності були лише прикриттям у створенні оновленої форми Російської імперії, здавалося логічним вважати датою створення СРСР 30 грудня 1922 р. Адже в їх очах це була просто зміна вивіски й нічого принципово нового вони створювати не збиралися. Тому для них оголошення на представницькому рівні (I Всесоюзний з'їзд рад) рішення про

необхідність створення СРСР виглядала синонімом згоди на перейменування (чи надання назви) вже існуючого державного утворення. Перефразовуючи згадані вище слова Л.Троцького, наголосимо наступне: центральний радянський апарат не витримав екзамену на рівноправність і від імені СРСР став на шлях ігнорування господарчих потреб УСРР.

Водночас варто підкреслити – не «почав» ігнорувати, а «продовжив». Такі дії не були якоюсь новиною чи зміною політики, оскільки реальне включення України до складу радянської Росії відбулося ще раніше. Спроби ж українських діячів боротися проти таких дій центру і діяти відповідно резолюції XII з'їзду РКП(б), включно з підняттям питання про перегляд статусу деяких злитих комісаріатів (наркомат зовнішніх справ та зовнішньої торгівлі), були кваліфіковані Й.Сталіним як сепаратизм і конфедералізм. Тобто проголошені гасла більшовицьке керівництво зовсім не збиралося втілювати в життя. «Гнилий компроміс» Й.Сталіна у питанні утворення СРСР, про який говорив В.Ленін, був характерною рисою усієї більшовицької політики в національному питанні, в тому числі і за часів керівництва В.Леніна. Щоправда, стійкий спротив республік сприяв на деякий час більш уважному ставленню центра до республіканських потреб.

Одразу після вирішення основних питань союзного будівництва на свою користь для сталінського керівництва актуальним стало питання ліквідації такого економічного «самостійництва» (або «національного лібералізму») в республіках. На початку 1920-х рр. Кремль не мав тих важелів впливу на суспільство, які б дозволили йому швидко змінити пануючі настрої. Зовсім інша справа була у випадку з окремими особистостями. Найбільшою проблемою Кремля в Україні був Х.Раковський. Йому, на відміну від, приміром, грузинського діяча Б.Мдівані, неможливо було приліпити ярлик місцевого націонал-ухильника, – в національно-культурному плані Х.Раковського швидше можна було звинуватити у великодержавному шовінізмі. Тому Й. Сталін, використовуючи відкриті ним можливості посади генсека РКП(б), просто перемістив (із словами вдячності) голову РНК УСРР за межі України. При цьому на питання про незгоди Раковського зі Сталіним у поглядах на господарську самодостатність України було накладено табу. Слідом за Раковським навесні 1924 р. з України було відкликано М.Фрунзе, який в жовтні 1925 р. вмер на операційному столі при загадкових обставинах. Лише М.Скрипника залишили в Україні, хоча дали зрозуміти, що можуть знайти місце за її межами і для нього. Так, приміром, у січні 1924 р. ЦК РКП(б) піднімав питання про призначення М.Скрипника прокурором Верховного Суду СРСР⁶⁸, а у квітні – послом в Чехословаччину⁶⁹.

Таким чином, ключові особистісні, так би мовити, захисні редути УСРР були ліквідовані або послаблені досить швидко. Більш тривалим був процес ліквідації ідеї необхідності та правочинності відстоювання інтересів УСРР. Не останнім чинником цього став той факт, що у період від виголошення намірів до формального створення СРСР (грудень 1922 – липень 1923 р.) виникло багато незручних для Кремля питань, на які так і не дано було чіткої відповіді. І

якщо до грудня 1922 р. справа юридичного оформлення реально існуючої централізованої держави вирішувалася вузьким колом вищих компартійних функціонерів, то з початку 1923 р., а особливо після рішень XII з'їзду РКП(б) вона набула широкого розголосу. Своє практичне ігнорування рішень цього з'їзду Кремль пояснював дефіцитом часу для вироблення необхідних законодавчих актів та браком досвіду урядовців. Мовляв, трохи зачекайте, далі все буде гаразд. Оскільки гасла залишалися, то тривалий час в УСРР щоразу з'являлися нові державні діячі, які вимагали відповідності справ словам.

Втім надавати реальні повноваження республікам у господарській сфері сталінське керівництво не збиралося. Можна навіть сказати, що така пропозиція більшістю центрального компартійно-радянського апарату не розглядалася всерйоз. Невідповідність форми (агітаційних гасел, пропаганди, іноді – зовнішніх атрибутів) та змісту (реальних дій) була правилом комуністичної політики. Стосовно взаємовідносин центру з національними республіками, то слушною видається думка А.Ненарокова. Аналізуючи причини перемоги Й.Сталіна у боротьбі за владу, він підкреслив: «І дії, і настанови Сталіна були переможні, оскільки спиралися на дві пануючі в російській суспільній думці ідеї: перша – ідея Великої і неділимої Росії, друга – підпорядкованість національного питання інтересам централізованої державної влади»⁷⁰.

Пристаюючи слова російського історика до економічних взаємин УСРР з Кремлем, можна сказати, що Й.Сталін вийшов переможцем у боротьбі за владу не в останню чергу тому, що на ділі не збирався виконувати гасла рівноправності та надавати Україні якусь частку економічного суверенітету. Водночас, щоб втримати під контролем національні республіки і, в першу чергу, Україну, певний час було дозволено проявляти ініціативу в національно-культурній сфері. Це давало змогу Кремлю мати вагомі аргументи на свою користь під час переходу від аграрного до індустріального суспільства. Більше того, Й.Сталін зумів не просто роз'єднати національно-культурну і економічну складові національного життя, а навіть протиставити їх одна одній. Для прикладу нагадаємо, що найбільшими антагоністами всього українського в 1920-ті роки вважалися саме троцькісти. І це незважаючи на те, що саме Л.Троцький виявив найбільше підтримки українським прагненням під час формування СРСР у 1923 р.

То чому це важливо?

Підсумовуючи, варто наголосити на наступному. Формально держава під назвою СРСР постала 6 липня 1923 р. Серед українського компартійно-радянського керівництва, як і в цілому в українському суспільстві 1920-х, саме ця дата сприймалася як початок існування СРСР. Та вже з 1930-х рр. у масовій свідомості укорінюється інша дата.

Висловлю свою версію причин такої зміни. Гасла про те, що СРСР – добровільний союз, своєрідна братня сім'я народів, у якому всі республіки рівні, залишалися ключовими у комуністичній пропаганді протягом всього

існування цього державного утворення. Визначення ж відліком існування СРСР (або датою прийняття Конституції СРСР) 6 липня 1923 р. спонукало до висновку, що ініціаторами і будівничими основних засад такого союзу є передусім національні республіки, а відтак вони мали «право на спротив». Власне кажучи, певний час керівництво УСРР справді намагалося наполягати на врахуванні як національно-культурних, так і економічних потреб України як єдиного цілого. Недарма «викреслення» цієї дати із комуністичних «святців» відбулося в 1933 р. – тоді плановане святкування 10-річчя ухвалення Конституції СРСР фактично співпало із самогубством М.Скрипника – одного з її творців з українського боку. Однією з причин такого вчинку українського діяча є, безперечно, ліквідація права республік на ініціативу в останній сфері управління, яка тоді ще залишалася автономною – культурно-освітній.

Наприкінці 1922 р. і, зокрема, на I Всесоюзному з'їзді рад, пропозиції Й.Сталіна значною мірою суперечили лінії ЦК РКП(б). На той час нічого екстраординарного ніхто в цьому не вбачав. У 1930-х, у добу боротьби з усілякими «ухилами» від лінії ЦК РКП(б), Й.Сталін підправив історію. Наголошуючи на 30 грудня 1922 р., комуністична пропаганда цим самим підкреслювала, що ця рівноправна форма «братерського союзу» була організована за ініціативою Й.Сталіна. І навіть після засудження «культу особи» і часткової критики сталінського плану «автономізації» дату «утворення» СРСР не переглянули. Міф продовжив своє життя. Про реальний спротив республік при цьому забувалося.

Відомо, що врешті-решт ствердилася запропонована Й.Сталіним вкрай централізована модель соціально-економічного розвитку в СРСР*. Однак саме ці сталінські принципи були предметом критичного перегляду в першій половині 1923 р. Доки залишалися, так би мовити, наслідки цього перегляду, доти, в крайньому разі в УСРР, датою заснування СРСР вважалося 6 липня 1923 р. Остаточна перемога сталінської моделі зумовила перехід до іншої дати. Та й навіщо було Й.Сталіну згадувати ту сувору критику власної персони, яку частково проаналізовано в цій статті? А представникам центральному апарату навіщо було ятрити рану, яка проявилася у 1923 р. у вигляді небезпеки втрати існуючих у них величезних повноважень? Значно вигідніше показати все так, що події відбувалися згідно проголошених партійним керівництвом (в особі Й.Сталіна) планів і ніяких принципових суперечок у цьому питанні не виникало.

Тривалу життєвість «загальноновизнаної» дати утворення СРСР не можна пояснювати лише пануванням в СРСР тоталітаризму чи авторитаризму. Важливим

* За конституцією СРСР 1924 р. було 5 «злитих» (31 %), 5 об'єднаних (31 %) і 6 необ'єднаних наркоматів (38 %). За Конституцією СРСР 1936 р. було 8 загальносоюзних (36,4 %), 10 союзно-республіканських (45,4 %) і 4 (18,2 %) республіканські наркомати. Ці зміни сталися не одномоментно, вони здійснювалися поступово. Фактично кожний Всесоюзний з'їзд Рад вносив поправки до Конституції СРСР.

чинником існування й досі цього міфу є та обставина, що жоден з активних учасників формування СРСР не дожив до кінця 1980-х рр. Більше того, майже всі опоненти Й.Сталіна в цьому питанні були репресовані ще до початку війни СРСР з Німеччиною, вже не кажучи про повну відсутність серед української еміграції того прошарку, який можна було б назвати «українським радянським».

Поновити цю дату у свідомості людей, включити її в підручники історії, провести просвітню акцію в засобах масової інформації вимагає історична справедливість. Історики початку ХХІ ст., проаналізувавши весь історичний шлях того державного утворення, що носило назву СРСР, цілком слушно можуть стверджувати, що з організацією Радянського Союзу нічого принципового у взаємовідносинах України з Кремлем не змінилося. Ззовні це так і виглядає. Як і те, що реально централізована більшовицька держава остаточно утвердилася в Україні в 1920 році. Однак не можна забувати спроби українського компартійного керівництва, вхопившись за формальності, *не стільки зберегти (зберігати було нічого), скільки підвищити фактичний статус і економічний суверенітет УСРР*. Роботу по формуванню СРСР не можна назвати «вирішенням процедурних питань». Хоча спроба ця загалом виявилася невдалою, але й вона мала свої наслідки. Як мала, приміром, свій вплив на подальшу історію невдала спроба І.Мазепи вийти з-під влади Петра І чи намагання українських національних сил здобути незалежність у 1917–1921 рр.

Потрібно нарешті відійти в історичній науці від тих міфологем, що були оформлені в «Кратком курсе истории ВКП(б)»*. Це для московського центру СРСР від самого початку свого існування був новою назвою російської держави, як свого часу новою була запроваджена Петром І назва «Российская империя». Для багатьох українців слова про державність і суверенітет УСРР були не пустопорожніми гаслами, а своєрідним керівництвом до дії. Врешті, саме дотримання формального суверенітету при утворення СРСР, на якому наполягло в першу чергу керівництво УСРР, зумовило його безболісний розпад у 1991 р. Вживання 30 грудня 1922 р. як основної дати затушковує ті реальні і досить вагомні протиріччя у взаємовідносинах Кремля з республіками, що з особливою силою виявилися в 1922–1923 рр. Українським історикам потрібно відновити історичну правду і відмовитися від оцінювання процесу утворення СРСР з точки зору більшовицького Кремля. Адже виявлена невідповідність фактів усталеним поглядам, окрім відновлення історичної правди, засвідчує фальшивість однієї з основних комуністичних міфологем.

* У цьому засадничому більшовицькому фоліанті про липень 1923 р. згадок зовсім немає, тоді як приділяється пильна увага аналізу І Всесоюзного з'їзду рад СРСР, на якому «було створено добровільне державне об'єднання народів – Союз Радянських Соціалістичних Республік» // Див: История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс / Под. ред. Комиссии ЦК ВКП(б); одобрен ЦК ВКП(б), 1938. – М., 1946. – С.249.

- ¹ Див., наприклад, далеко неповний перелік робіт, присвячених 60-річчю цієї дати: *Андропов Ю.В.* Шестидесятая годовщина образования Союза Советских Социалистических Республик: Речь на совмест. торжеств. заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвящ. 60-летию образования СССР, 21 дек. 1982 г. – М., 1982; *Апридонидзе Г.Г.* Великий праздник народов СССР: К 60-летию образования СССР. – Тбилиси, 1982; *Ахобадзе М.В.* Создание СССР – триумф ленинской национальной политики. – Тбилиси, 1982; *Батуев Б.Б.* Создание СССР – продолжение дела Великого Октября. – Улан-Удэ, 1982; *Кичигина Н.Р.* Образование СССР – торжество ленинской национальной политики. – К, 1982; *Лихолат А.В.* Образование СССР – воплощение в жизнь ленинской национальной политики. – М., 1982; *Ломашвили П.Н.* Образование СССР. – Тбилиси, 1982; Народное хозяйство СССР, 1922–1982: Юбил. стат. Ежегодник / ЦСУ СССР. – М., 1982.; Народы СССР: Цифры и факты, 1922–1982. Некоторые данные экон.. – Социал. и культ. развития народов СССР за 60 лет. – М., 1982; Образование и развитие СССР – торжество ленинской национальной политики: К 60-летию образования СССР: Список лит. для учителей. – М., 1982; Образование СССР – торжество ленинской национальной политики: Науч. сессия. Тез. докл. и сообщ. первой секции «Решение нац. вопр. и нац.-гос. стр-во в СССР»; *Поляков Ю.* Волею народов: Создание Союза Советских Социалистических Республик – воплощение ленинских идей. – М., 1982; *Раджабов С.А.* Образование и развитие Союза ССР – торжество ленинской национальной политики. – Душанбе, 1982; *Сарыев Б.С.* Союзу Советских Социалистических Республик – 60 лет. – Ашхабад, 1982.
- ² Див. наприклад: *Бойко О.Д.* Історія України: Навч. посібник. – К. :2006. – С.382. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995. – С.353; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М.Литвин, В.І.Гусев. – А.Г.Слюсаренко та ін. – К, 2002. – С.351.; *Кульчицький С.В.* Народження радянського ладу // Гриневиц В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України – С.38; *Мовчан О.М.* Україна: Хроніка ХХ століття. Рік 1922. – К., 2005. – С.330.
- ³ Календар-справочник і записна книжка на 1925 р. (районованого статистика і кореспондента). – Харків, 1925. – С.23; Календар-довідник і записна книжка на 1926 р. (районованого статистика і кореспондента). – Харків, 1925. – С.32; Календар-довідник на 1927 р. / За заг. ред. члена колегії ЦСУ М.А.Авдієнка. – Харків, 1927. – С.27.
- ⁴ Календар-довідник і записна книжка на 1926 р. (районованого статистика і кореспондента). – Харків, 1925. – С.372; Календар-довідник на 1927 р. / За заг. ред. члена колегії ЦСУ М.А.Авдієнка. – Харків, 1927. – С.47.
- ⁵ Календар комсомольця на 1925 р. – Харків, б/р. – С.16, 18.
- ⁶ Національна політика Комуністичної партії та радянської влади. Підручник для низових пропагандистів, військових політробітників та для самоосвіти / Укладач П.Щепанівський, ред. Л.Каган. – Харків. – 1928. – С.20.
- ⁷ *Митяев Д.* Союз Советских социалистических Республик с приложением Конституции СССР. – М., 1923. – С.7.
- ⁸ Известия ЦИК СССР и ВЦИК. – 1923. – 8 августа.
- ⁹ Календарь коммуниста на 1928 год. VI год издания / Под общ. ред. С.С.Диканского. – М.-Л., 1927. – С.67.

- ¹⁰ *Александренко Г.В.* Радянський державний устрій – Харків, 1931. – С.101.
- ¹¹ Календар комсомольця на 1925 р. – Харків, б/р. – С.18.
- ¹² *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – Вид. 2-ге, доп. – К., 2005. На с.362–263, де йде мова про весну – літо 1923 р. є чимало різних дат, зазначено навіть початок видання журналу «Музика». – А от для згадки про створення СРСР місця не знайшлося.
- ¹³ *Ленін В.І.* Ще раз про профспілки // Повне зібрання творів. – К., 1974. – Т.42. – С.269.
- ¹⁴ Известия ЦК КПСС. – 1989. – №9. – С.198.
- ¹⁵ *Кульчицький С.* Держава, в якій ми прожили 69 років // Дзеркало тижня. – 2003. – 11–17 січня.
- ¹⁶ *Сталин И.В.* Об образовании Союза Социалистических Республик. Доклад на I съезде Советов СССР 30 декабря 1922 г. // Правда. – 1922. – 31 декабря.
- ¹⁷ Съезды Советов Союза Советских Социалистических республик: Сб. док. 1932–1937. – Т.III. – М., 1962. – С.17.
- ¹⁸ *Довгич В.* 83 роки з дня створення СРСР. – 31.01.2007. // <http://www2.pravda.com.ua/news/2007/1/31/53853.htm>.
- ¹⁹ На пути к «социалистическому унитаризму»: Из новых документов 1922 г. по истории образования СССР / Публ. подгот. В.А.Горин и др. // Отечественная история. – 1992. – №4. – С.106.
- ²⁰ *Якубовская С.И.* Строительство Союзного Советского Социалистического государства. 1922–1925 гг. – М., 1960. – С.194.
- ²¹ Образование СССР: Сб. док. под ред. Э.Б.Генкиной. – М., 1949. – С.394.
- ²² Сборник узаконений РСФСР. – 1923. – №95. – Ст.950.
- ²³ Див в книзі: *Палиенко Н.И.* Конфедерации, федерации и Союз Социалистических Советских Республик / Под ред. М.Ветошкина. – Одесса, 1923. – С.6.
- ²⁴ *Миронов В.* СССР как форма межгосударственного объединения суверенных государств // Право и жизнь – 2006. – №10; <http://www.law-n-life.ru/arch/n100.htm>.
- ²⁵ Съезды Советов Союза Советских Социалистических республик: Сб. док. 1932–1937. – Т.III. – М., 1962. – С.40.
- ²⁶ Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.29. – Арк.49.
- ²⁷ Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.14.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.30. – Арк. 73.
- ²⁹ Там само. – Арк.86.
- ³⁰ *Ленін В.І.* Записка Л.Б.Каменеву про боротьбу з великодержавним шовінізмом // Пов. Зібр. Тв. – Т.45. – К., 1974 – С.203–204.
- ³¹ *Ленін В.І.* До питання про національності або про «Автономізацію» // Пов. зібр. тв. – Т.45. – К., 1974. – С.339.
- ³² ЦДАВО України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.150. – Арк.55–55-зв.
- ³³ Там само. – Арк.2.
- ³⁴ Там само. – Спр.15. – Арк.106.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – Спр.150. – Арк.55-зв.
- ³⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк. 23.

- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Див. про це: *Ненароков А.П.* Семьдесят лет назад: Национальный вопрос на XII съезде РКП(б) // Отечественная история. – 1993. – №6. – С.116; *Якубовская С.И.* Строительство Союзного Советского Социалистического государства. 1922–1925 гг. – М., 1960. – С.195.
- ⁴⁰ Цит. за: *Ненароков А.П.* Семьдесят лет назад: Национальный вопрос на XII съезде РКП(б). – С.116.
- ⁴¹ Той факт, що це була справді розмова за посередництва М.Володичевої, а не просто передання доручення В.Леніна Л.Троцькому, А.Ненароков доводить у вищезгаданій праці. Див. *Ненароков А.П.* Семьдесят лет назад: Национальный вопрос на XII съезде РКП(б). – С.117.
- ⁴² Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.558. – Оп.11. – Спр.816. – Арк.68.
- ⁴³ Там само. – Арк.69.
- ⁴⁴ Цит. за: *Ненароков А.П.* Семьдесят лет назад: Национальный вопрос на XII съезде РКП(б). – С.117.
- ⁴⁵ РДАСПІ. – Ф.558. – Оп.11. – Спр.816. – Арк.71.
- ⁴⁶ Сталин И. Национальные моменты в партийном и государственном строительстве. Тезисы к XII съезду РКП(б). Одобренные ЦК партии // Правда. – 1923. – 24 марта.
- ⁴⁷ РКП (б). Съезд 12-й. Москва. 1923. Стенографический отчет. – М., 1968. – С.695.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.101. – Арк.150.
- ⁴⁹ Там само. – Арк.152.
- ⁵⁰ Там само. – Арк.153.
- ⁵¹ Там само. – Арк.154.
- ⁵² РКП (б). Съезд 12-й. Москва. 1923. Стенографический отчет. – С.696.
- ⁵³ Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков) 17–25 апреля 1923 г. Стен. отчет. – Изд. ЦК РКП(б). – М., 1923. – С.363.
- ⁵⁴ Там само. – С.499.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1811. – Арк.71.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.361. – Арк.2.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.50.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.361. – Арк.3.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.50.
- ⁶⁰ Там само. – Оп.20. – Спр.985. – Арк.16.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.361. – Арк.4.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само. – Спр.161. – Арк.3–10; Спр.361. – Арк.5–7.
- ⁶⁵ Там само. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.829. – Арк.28.
- ⁶⁶ Там само. – Арк.1–6.
- ⁶⁷ Там само. – Арк.6.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48. – Арк.7.
- ⁶⁹ Там само. – Арк.62-зв.
- ⁷⁰ *Ненароков А.П.* Семьдесят лет назад: Национальный вопрос на XII съезде РКП(б). – С.112.